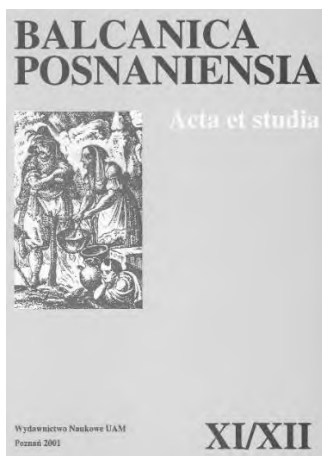

Kowalska Ewa, *Niektóre aspekty przymusowych przesiedleń wybranych narodów Związku Radzieckiego i ich konsekwencje*, „Balcanica Posnaniensia. Acta et Studia” 2001, t. 11–12, s. 221–230.

<https://doi.org/10.14746/bp.2001.11-12.23>

<https://pressto.amu.edu.pl/index.php/bp/article/view/52628>

Instytucją przechowującą materiały źródłowe jest Biblioteka Collegium Historicum Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu.

<http://bch.amu.edu.pl>

Zadanie zostało zrealizowane w ramach konkursu „Społeczna odpowiedzialność nauki II – Wsparcie dla bibliotek naukowych”. Projekt zatytułowany „Digitalizacja archiwalnych wydań czasopism naukowych zgromadzonych przez Bibliotekę Coll. Historicum UAM”. Projekt dofinansowany ze środków budżetu państwa, przyznanych przez Ministra Nauki w ramach Programu Społeczna odpowiedzialność nauki II. Wsparcie dla bibliotek naukowych (umowa nr BIBL/SP/0092/2024/02 z dnia 05.12.2024). Całkowita wartość projektu: 247 236,00 zł. Kwota dofinansowania: 220 836,00 zł.

The institution storing the source materials is the Library of the Collegium Historicum of the Adam Mickiewicz University in Poznań.

<http://bch.amu.edu.pl>

The task was carried out within the framework of the competition “Social Responsibility of Science II – Support for Scientific Libraries”. The project entitled “Digitization of archival editions of scientific journals collected by the Library of the Coll. Historicum of Adam Mickiewicz University”. The project was co-financed from state budget funds granted by the Minister of Science within the framework of the Programme Social Responsibility of Science II. Support for Scientific Libraries (agreement no. BIBL/SP/0092/2024/02 of 05.12.2024). Total value of the project: PLN 247,236.00. Amount of co-financing: PLN 220,836.00.

UNIwersYTET
IM. ADAMA MICKIEWICZA
W POZNANIU

Ministerstwo Nauki
i Szkolnictwa Wyższego

Społeczna
Odpowiedzialność
Nauki II

NIEKTÓRE ASPEKTY PRZYMUSOWYCH PRZESIEDLEŃ WYBRANYCH NARODÓW ZWIĄZKU RADZIECKIEGO I ICH KONSEKWENCJE

EWA KOWALSKA

ABSTRACT. Kowalska Ewa, *Niektóre aspekty przymusowych przesiedleń wybranych narodów Związku Radzieckiego i ich konsekwencje* (Some aspects of compulsory removals of the selected nations of the Soviet Union and their consequences). *Balcanica Posnaniensia. Acta et studia*, XI/XII, Poznań 2001. Adam Mickiewicz University Press, pp. 221-229. ISBN 83-232-1078-0, ISSN 0239-4278. Polish text with a summary in English.

Ewa Kowalska, Instytut Historii Polskiej Akademii Nauk (Institute of History of Polish Academy of Sciences), Warszawa, Polska–Poland.

Powstałe po 1917 roku państwo radzieckie stało się spadkobiercą imperium carskiego, którego przestrzeń geopolityczną, rozsądzoną przez rewolucje i wzburzone przez nią ruchy emancypacyjne i separacyjne, bolszewicy zamierzali utrzymać i skonsolidować. Było to trudne dziedzictwo obejmujące narody posiadające nierzadko własną historię państwową i starą kulturę, dla których rewolucja i modernizacja były synonimami wywołującymi wzrost poczucia tożsamości etnicznej i ambicji politycznej realizacji. Imperium w toku rozwoju ogarnęło bowiem olbrzymie obszary o nierosyjskiej ludności, wśród której były zarówno narodowości krajów zagarniętych (np. Rzeczypospolitej) oraz podbite – jak Krym i Kaukaz, jak i takie, które przybyły do Rosji bądź to „za chlebem” – np. Niemcy, bądź też uchodząc przed prześladowaniami (Grecy, Bułgarzy, Serbowie) i wytworzyły dość zwarte skupiska¹.

Na podstawie opublikowanych prac oraz zachowanych w archiwach wypowiedzi przywódców rodzącego się państwa radzieckiego, można wnioskować, iż zdawali sobie oni sprawę z roli czynnika narodowego, który obok społecznego był największą siłą rewolucyjną i traktowali kwestię narodową jako zadanie najwyższej wagi. Wymagało ono pogodzenia dwóch sprzecznych imperatywów: przyznania narodom wolności dysponowania sobą (prawo do samookreślenia aż do oderwania)

¹ Odrębną kategorię ludności (której specyfika dróg losowych wymaga osobnego opracowania, rozmiarami wykraczającego poza ramy tego referatu) stanowiła ludność żydowska, skupiona głównie w zachodnich guberniach zabranych Rzeczypospolitej i ograniczona rozmaitymi przepisami dotyczącymi jej zamieszkania, wykonywanych zawodów, działalności gospodarczej itp.

oraz utrzymania całości i integralności państwa, jako warunków spełnienia celów rewolucji. Formułą rozwiązania tego problemu była internacjonalistyczna jedność narodów Rosji, w ramach państwa uznającego ich równorzędność i prawo swobodnego rozwoju.

Za szczególnie istotne dla kroków podjętych przez władze radzieckie w kwestii narodowościowej trzeba uznać tezy ogłoszone przez Stalina na X Zjeździe RKP(b) w marcu 1921 roku i XII Zjeździe RKP(b) w kwietniu 1923 roku. Zarysowują one bowiem stosunek Stalina nie tylko do różnych grup etnicznych, ale też rzucają światło na późniejsze działania organów władzy państwowej, dążących do rozwiązania spraw narodowościowych, opierając się na tych tezach.

W swych referatach Stalin podzielił wówczas narody na znajdujące się na etapie kapitalizmu przemysłowego, tj. Rosjan, Ukraińców, Białorusinów, ludność części Azerbejdżanu i Armenii, i na etapie niższym, do którego zaszeregował ludność zachowującą ustrój patriachalno-rodowy (Kirgizji, Baszkirii, Północnego Kaukazu) oraz półfeudalno-półpatriachalny (części Azerbejdżanu, Krymu). Do odrębnej „bezterytorialnej” kategorii zaliczył: Łotyszy, Estończyków, Polaków i Żydów. Zwrócił też uwagę na grupy etniczne, które w dobie kolonizacji carskiej zostały wyparte ze swoich ziem na nieurodzajne pustki: Kirgizi, Baszkirzy, Czeceńcy, Ingusze, Osetyńczycy, mieszkańcy południowej części Turkiestanu. Ta gradacja miała być podstawą do wynagrodzenia narodom krzywd wyrządzonych im przez carat, wyrównania różnic rozwojowych między nimi oraz włączenia ich do ogólnych zadań budowania nowego społeczeństwa i państwa². W praktyce stosowanie wyznacznika narodowego stało się podstawą podziału terytorialno-administracyjnego kraju, odsuwając w cień postulowaną zasadę autonomii kulturowej. Arbitralnie ustalone granice jednostek narodowo-administracyjnych, później wielokrotnie korygowane, obejmowały obszary o najczęściej dość jednolitym składzie narodowościowym, zarządzane według uproszczonych reguł „państwo-naród”. W konsekwencji na przykład Ukraińcy, osiedlani masowo w Kazachstanie, mieli do wyboru: język rosyjski – jako urzędowy, publiczny i szkołę rosyjską, albo też język kazachski i szkołę kazachską, co tworzyło masę różnego rodzaju napięć, krzywd i pretensji w tej tak delikatnej sferze³.

Naszkicowane przez Stalina podstawy taktyki dla wkrótce podjętej akcji przymusowych przesiedleń całych skupisk etnicznych, zostały rozwinięte przez zwołaną w marcu 1927 roku pierwszą ogólnorosyjską naradę robotników w sprawie przesiedleń, a następnie w uchwałach CKW ZSRR⁴. Kwintesencję obrad stanowiła uchwała, mówiąca iż jednym z głównych zadań przemieszczeń ludności jest zasiedlenie nie zagospodarowanych terytoriów ZSRR, o małej liczbie ludności i trudnych warunkach naturalnych. W ten sposób spodziewano się zrealizować zamierzone

² *Diesiatyj Sjezd Rossijskoj Kommunističeskoj Partii. Stenograficzieskij otczot 1-18 mai-ta 1921 g.*, Moskwa 1963, s. 184-185. *Dwienadcatyj Sjezd RKP(b). Stenograficzieskij otczot (17-26 aprielja 1923 g.)*, Moskwa 1968, s. 653.

³ Centr Chranienija i Izuczenija Dokumentowi po Nowiejszej Istorii (dalej CCIDNI), f.17, op.43, d. 689, l.188.

⁴ B. F. Bugaj, *Siewier w polityke piereselenija narodowi*, Siewier (Pietrozawodsk) n. 4, 1991, s. 92-99.

cele zarówno polityczne, gospodarcze, jak i socjalne oraz demograficzne. Klasycznym przykładem rozwiązywania społecznych, narodowych, a zarazem politycznych problemów są przesiedlenia Polaków sprzeciwiających się wprowadzeniu kolektywizacji. Masowe represje w stosunku do nich rozpoczęły się w latach 1936-1937. Z okręgu polskiego im. Marchlewskiego na Ukrainie, w myśl postanowienia Rady Komisarzy Ludowych ZSRR (Sowieta Narodnych Komissarow, dalej SNK SSSR) nr 776-720 z 28 kwietnia 1936 roku wysiedlono 35 820 osób polskiej narodowości, w tym do Kazachstanu 35 735⁵. W okresie 1937-1938 rozszerzono antypolską akcję, motywując ją podniesieniem „mobilizacyjnej gotowości kraju w obliczu groźby wojny i wzmożonej akcji wywiadowczo-dywersyjnej (polsko-niemieckiej)”⁶. Polaków jako „piątą kolumnę” objęły masowe wywózki nie tylko do Kazachstanu, ale też na Syberię oraz do wsi wschodniej Ukrainy, które wymarły z głodu w latach 1932-1934. W ten sposób władze osiągnęły dwa cele: oczyściły rejon przygraniczne z „niepewnych elementów” oraz przywróciły do życia opustoszałe wsie. Na Białorusi akcje przesiedleńcze miały charakter wybiórczy, podobnie jak z rejonów ważnych strategicznie – niedaleko miast i węzłowych stacji kolejowych, np. z Leningradu leżącego 32 km od granicy fińskiej wysiedlono m. in. Finów. Jak wynika z uzasadnień, deportacje lat 1937-1938 były związane z budowaniem przez Stalina bezpiecznego pogranicza. Należy nadmienić, iż ten jego postulat odnosił się zarówno do granicy zachodniej, jak i Dalekiego Wschodu.

Kolejne masowe deportacje całych grup narodowych rozpoczęły się po przyłączeniu ziem II Rzeczypospolitej⁷, a następnie wybuchu wojny radziecko-niemieckiej. Dekrety wówczas wydane, które legalizowały przesiedlenia wszystkich osób danej narodowości do innych rejonów ZSRR, charakteryzowały się jednako- wym uzasadnieniem podjętych represji, tj. zdradą ojczyzny, udziałem w organizowanych przez Niemców oddziałach zbrojnych, udzielaniem pomocy okupantom, udziałem w formujących się bandach na oswobodzonych terenach itp.

Równocześnie z akcją wywózek, władze radzieckie przystępowały do rozwiązania problemu zasiedlenia opuszczonych ziem, głównie przez kolchoźników innej narodowości. Jak wykazuje bowiem treść dekretów, przesiedlenie pociągało za sobą pełną likwidację istniejącego okręgu narodowo-gospodarczego lub przemianowanie go z likwidacją nazwy odnoszącej się do deportowanego narodu. Rezultatem deportacji była więc także zmiana granic przedtem istniejących jednostek ad-

⁵ Gosudarstwiennyj Archiw Rossijskoj Federacii (dalej: GARF) – *Sprawka o koliczestwie sriedi spetsiosielencew innopoddanych i lic bez grażdanstwa*, 1.89; cyt. za: *Deportacji narodow SSSR (1930-e – 1950-e gody)*, t. I., Moskwa. 1982, s. 342-344.

⁶ Archiwum Akt Nowych (dalej: AAN), MSZ, sygn. 10569, s. 12. Według ocen radzieckiego Sztabu Generalnego potencjalnym przeciwnikiem ZSRR w drugiej połowie lat 30. były armie III Rzeszy i Polski.

⁷ Nie omawiam szerzej problemu zesłańcyh przesiedleń ludności polskiej, gdyż przebyta przez nią droga pod wieloma względami była zupełnie odmienna (naruszając w jakiejś mierze wewnętrzną logikę funkcjonowania systemu) od doświadczeń innych narodów, a w swoim referacie staram się wskazać na to, co stanowiło o wspólnocie losów różnych grup narodowych, a zarazem przyczyn późniejszych napięć między nimi.

ministracyjnych i rozczłonkowanie ich terytorium między sąsiednimi jednostkami administracyjnymi.

Osobno wypada wydzielić dekret Rady Najwyższej ZSRR z 26 listopada 1948 roku „O karalnej odpowiedzialności osób za zbiegostwo z miejsc obowiązującego i stałego zasiedlenia, osób wysłanych w oddalone rejony Związku Radzieckiego w czasie Wojny Ojczyźnianej”⁸, który odgrywał niezwykle ważną rolę w życiu deportowanych. Stanowił on, iż Niemcy, Tatarzy krymscy i przedstawiciele innych narodów przymusowo przesiedlonych, bez specjalnego pozwolenia organów MWD ZSRR na wyjazd z miejsca osiedlenia nie mają prawa go opuszczać, a każdy wyjazd karany będzie pracami katorżniczymi przez okres 20 lat.

Punktem zwrotnym w zmianie losów deportowanych narodów była śmierć J. Stalina, aresztowanie Ł. P. Berii oraz przede wszystkim dekret Prezydium Rady Najwyższej ZSRR z 27 marca 1953 stanowiący o amnestii. Choć formalnie nie odnosił się on do specprzesiedleńców, można go jednak uważać za początek przemian w ich losie. Umożliwił on bowiem ukazanie się 13 grudnia 1955 roku pierwszego dekretu dotyczącego deportowanych narodów, który mówił: „O zdjęciu ograniczeń w prawnym położeniu z Niemców i członków ich rodzin, znajdujących się na specosiedleńcu”⁹. Legalizował on zdjęcie z ewidencji specprzesiedleńców i oswobodzenie spod administracyjnego nadzoru organów MWD nie tylko Niemców przesiedlonych w czasie II wojny światowej, ale także Niemców-obywateli ZSRR, którzy po repatriacji z Niemiec byli skierowani na specosiedlenie. Osobny punkt tego dekretu wyjaśniał dodatkowo, że zniesienie ograniczeń w położeniu prawnym nie pociąga za sobą zwrotu majątku skonfiskowanego przy wysiedleniu, oraz iż przedstawiciele tego narodu nie mają prawa powrotu na poprzednie miejsce zamieszkania. W ślad za powyższym dekretem ukazywały się następne odnoszące się do innych deportowanych narodów, dotyczące zmian w zakresie ich praw¹⁰.

Pół roku później opracowano dekrety oznajmiające przywrócenie nieodzownych warunków rozwoju narodowego deportowanych oraz sygnalizujące możliwość powrotu na miejsce skąd byli wysiedleni¹¹.

Decyzje o przesiedleniach pociągały za sobą szereg dalszych postanowień i rozporządzeń SNK SSSR, wykonawczych w stosunku do dekretów Prezydium Rady Najwyższej ZSRR. Określały one szczegółowo położenie prawne przesiedleńców wszystkich narodowości, warunki ich egzystencji oraz organizacji pracy. Szczegółowe postanowienia i instrukcje obowiązujące kolejne przesiedlane narody Związku Radzieckiego wydawane były już od lat 30. Uogólnieniem wydawanych wówczas praw i obowiązków osób zakwalifikowanych do kategorii spec- lub trudprzesiedleńców były uregulowania prawne z 1945 roku. Z nich w pierwszym rzę-

⁸ GARF, f. 7523, op. 36, d. 454, l. 87.

⁹ Tamże, f. 7523, op. 71, d. 576, l. 79.

¹⁰ Tamże, f. 7523, op. 71, d. 606, l. 66; d. 619, l. 252; d. 629, l. 201.

¹¹ Tamże, f. 7523, op. 71, d. 701, l. 64-65, 68-70; d. 20, l. 8; d. 710, l. 72.

dzie należy wymienić: postanowienie SNK SSSR nr 35 z 8 stycznia 1945 roku „O położeniu prawnym specprzesiedleńców”¹² i postanowienie SNK SSSR nr 34-14 również datowane na 8 stycznia 1945 roku „O speckomendanturach NKWD”¹³. Zgodnie z nimi wszystkich osiedlonych w tzw. specjalnych osiedlach obowiązywał surowy reżim, egzekwowany przez specjalne komendantury NKWD (MGB). Osiedla te były oddalone ponad 50 km od magistrali kolejowych, lotnisk i innych obiektów uznanych za ważne dla bezpieczeństwa państwa, a także ponad 100 km od granic ZSRR. Osoby zaliczane do kategorii „specprzesiedleńców” posiadały specjalne dowody osobiste, w których było zaznaczone miejsce ich osiedlenia, którego nie mogły nawet czasowo opuszczać bez zgody miejscowej komendantury. Za naruszenie ograniczeń wynikających ze specosiedlenia podlegały one karze od 25 do 100 rubli (przy dziennej płacy od 2 do 8 rubli) i aresztowi od 5 do 10 dni, a za „złośliwe” ich łamanie – przesiedleniu w oddalone rejony kraju pod ostry nadzór NKWD (MGB) na okres 5 lat. Członkowie rodzin zaliczonych do tej kategorii proskrypcyjnej, jeśli nie osiągnęli 16 lat byli uwzględniani w księgach ewidencji rodzin, a po przekroczeniu tego wieku – wciągani do ksiąg ewidencji osobowej i pod nadzór organów NKWD (MGB), automatycznie nabywając wszelkie wynikające ze statusu specprzesiedleńcy powinności. Tym ograniczeniom nie podlegali jedynie członkowie rodzin dobrowolnie przybyli na specosiedlenie, dzieci pochodzące z mieszanych związków – specosiedleńcy i osoby wolnej oraz sieroty.

Do nielicznych praw specprzesiedleńców należały: prawo do ochrony zdrowia i oświaty oraz prawa wyborcze, jeżeli nie zostali ich uprzednio sądownie pozbawieni. Mieli oni też możliwość udziału w różnego rodzaju „wspólnotach pracy”, na przykład w kolchozach. Rzeczywistość jednak odbiegała od wielu „humanitarnych” regulacji prawnych życia na specosiedleniu. Osoby tam przebywające często były pozbawione np. wszelkich dokumentów potwierdzających ich tożsamość (nie wydawano im specjalnych dowodów osobistych, zaświadczeń o narodzinach, zawarciu związku małżeńskiego, zgonie najbliższych), co oprócz reżimowych ograniczeń dodatkowo pozbawiało ich możliwości poruszania się po okolicy, uzyskania pracy, mieszkania etc.

Od statusu prawnego specprzesiedleńców nieco różniła się sytuacja prawna tzw. „trudprzesiedleńców”, którzy nie podlegali tak surowym ograniczeniom. Osoby zaliczone do tej kategorii proskrypcyjnej były osiedlane w osiedlach pracy – „trudposiolkach”. Nie wydawano im paszportów, lecz tylko zaświadczenia rejonowych komendantur. Za „ochronę” jaką zapewniały im organy NKWD potrącano im 25% zarobków – do lipca 1931 roku, następnie należność tę zmniejszono do 15%, a począwszy od 1938 roku do 5%. Kwoty te były ściągane niezależnie od tego, czy pracowali oni w zorganizowanych w miejscach osiedlenia artelach (spółdzielniach) rolnych lub rzemieślniczych, czy też na podstawie porozumień NKWD z organami gospodarki państwowej – w różnych działach przemysłu, na budowach, w leśnictwie, w górnictwie, na kolei itd. Postanowienia SNK SSSR regulowały bowiem również wykorzystanie trud- i specprzesiedleńców, przedstawiających dość cenną

¹² Tamże, f. 9479, op. I, d.213, l. I.

¹³ Tamże, f. 5446, op.48, d.3205, l.25-28.

wartość jako tania i „operatywna” siła robocza, w realizacji pracochłonnych zamieżeń gospodarczych. Sankcjonowały wynajmowanie ich rozmaitym ministerstwom i przedsiębiorstwom gospodarczym z zachowaniem „prawa dyspozycji” tymi ludźmi przez NKWD¹⁴.

Mechanizm przydzielenia specprzesiedleńców do różnych gałęzi gospodarki działał w następujący sposób: komitet ewidencyjny przy Sawnarkomie ZSRR zwracał się do NKWD ZSRR z określonym zapotrzebowaniem. Temu „zamówieniu” towarzyszyła prośba sekretarza Obkomu WKP(b), który zgłaszał zapotrzebowanie na pracę specprzesiedleńców oraz notatka zastępcy Ludowego Komisarza Spraw Wewnętrznych ZSRR, uzasadniająca celowość takiej operacji. Przykładowo: aby zrealizować projekt przemysłu rybnego na rzekach Syberii i Dalekiego Wschodu, przesiedlono w rejony rzek Obwodu Nowosybirskiego, rzeki Leny, Jeniseju, Jany, Kołomy i centralnej części jeziora Bajkał 120 tys. ludzi – głównie Niemców, ale też deportowanych innych narodowości, którzy byli oskarżeni o współpracę z okupantem, np. Ukraińców przymusowo osiedlonych w Obwodzie Omskim oraz Krasnojarskim i Altajskim Krajach¹⁵.

Jak wynika z doniesień NKWD ZSRR do CK WKP(b) w wielu miejscach po-nowego przymusowego zamieszkania nie przygotowano dla specprzesiedleńców elementarnych warunków bytowych. W znaczący sposób na pogorszenie możliwości przetrwania zsyłki wpłynęła polityka zamknięta w hasło „wszystko dla frontu”. Władze miejscowe nie mogły już same, bez zwrócenia się do władz zwierzchnich, rozwiązać problemu specprzesiedleńców.

Kolejny etap przymusowych przemieszczeń przeprowadzonych w 1948 r. został oparty na postanowieniu Rady Ministrów ZSRR nr 418-161 z 28 lutego 1948 roku „O zsyłce, wysyłce i specprzesiedleniach”¹⁶. Objął on m.in. przedstawicieli narodowości niemieckiej, Turków, Tatarów krymskich, Ormian, Bułgarów i Greków z Krymu. Na jego podstawie zostali oni przeniesieni z wcześniejszych miejsc rozsiedlenia na terytorium centralnej części ZSRR i Karelo-Fińskiej SRR w rejony Kazachskiej SRR, Zachodniej i Wschodniej Syberii. Trzeba odnotować również, iż w postanowieniu tym wyraźnie zdefiniowano rozumienie nakazu specjalnego osiedlenia, jako przeniesienie różnych kategorii osób z dotychczasowego miejsca ich zamieszkania z obowiązkiem osiedlenia w określonych rejonach ZSRR, pod nadzorem organów MGB na stałe lub tymczasowo.

¹⁴ Metoda ta stosowana była do 1939 roku raczej sporadycznie i dopiero w latach drugiej wojny światowej stała się niemal rutynowa.

¹⁵ Podanie przykładu z 1943 roku jest uwarunkowane zbiorem dokumentów, do których miałam dostęp w archiwach moskiewskich przy gromadzeniu materiałów do niniejszej pracy. Jest on jednak typowym, jak wynika z dokumentów ogólnych, dla funkcjonowania mechanizmu przydzielania przesiedleńców do różnych działów gospodarki ZSRR od lat trzydziestych. GARF, f. 9479, op. 1, d. 73, l. 69; Tamże, f. 9479, op. 1, d. 100, l. 66.

¹⁶ *Deportacji narodów SSR (1930-e-1950-e gody)*, t. 1, Moskwa 1992, s. 18.

Złagodzenie reżimowych ograniczeń w stosunku do nich, jak i innych specprzesiedleńców nastąpiło dopiero wówczas, gdy Rada Ministrów ZSRR przyjęła szereg postanowień¹⁷:

- 5 lipca 1954 roku „O zdjęciu niektórych ograniczeń w położeniu prawnym specprzesiedleńców”;
- 10 marca 1955 roku „O wydaniu specprzesiedleńcom paszportów” (dowodów osobistych);
- 24 września 1955 roku „O zdjęciu z ewidencji niektórych kategorii specprzesiedleńców”.

W związku z tym, że deportacje miały w większości miejsce w czasie trwania II wojny światowej, decyzje o losie narodów podejmował również Państwowy Komitet Obrony (w skrócie GOKO lub GKO), kierujący się w tym przypadku względami obronności kraju. Analiza dokumentów pokazuje, że postanowienia GOKO poprzedzały rozkazy NKWD i dekrety Prezydium Rady Najwyższej ZSRR, w tej kwestii odwracając logiczną kolejność „aktów prawnych”.

Z dziejami deportacji narodów nierozłącznie są związane przemiany zachodzące w realizujących je organach państwowych. Aparat przeprowadzający przemieszczanie ludności powstał w latach dwudziestych przez utworzenie Komitetu Przesiedleńczego przy WCIK. Kiedy jednak przesiedlanie przekształciło się w środek stosowany na skalę masową, funkcje zarządu przejął NKWD ZSRR. Od czerwca 1931 roku do 1940 roku istniał oddział do spraw przesiedleń GUŁagu (Głównoje Uprawlenije Łagieriej i Tiurm NKWD), a od 1940 roku do lutego 1944 zarząd ITK (Isprawitielno Trudawyje Kołonii) i trudopresiedleń GUŁagu. 24 marca powstał oddział specprzesiedleń NKWD, który działał bez zmian swoich funkcji do 1948 roku. Wówczas, 21 lutego, został on zobowiązany, w myśl postanowienia Rady Ministrów ZSRR nr 41-161, do wprowadzenia zaostrzonego reżimu w miejscach rozsiadlenia specprzesiedleńców, przeprowadzenia ich dokładnej ewidencji oraz zainteresowania się efektywnością ich obowiązkowej pracy. Następnie oddział ten przeszedł zmiany wynikające z reorganizacji organów MWD-MGB SSR, jak też ze zwolnienia niektórych kategorii osób ze specosiedlenia. 30 października został on przemianowany na IV Specoddział MWD SSR. W strukturach oddziału utworzono pięć pododdziałów, które były powołane do:

- kontroli reżimu w miejscach osiedlenia;
- rozpatrywania podań o zdjęcie z rejestru specprzesiedleńców;
- prowadzenia statystycznej ewidencji i sprawozdawczości;
- kontroli zgodności z prawem przetrzymywania specprzesiedleńców w miejscach przymusowego przesiedlenia oraz nadzoru nad wypełnianiem postanowień o zwolnieniu.

¹⁷ Wykaz postanowień, cyt. za: *Deportacji narodów SSSR (1930-e-1950-e gody)*, t. I, Moskwa 1992, s. 82.

Ponieważ w 1959 roku większa część „speckontyngentu” (jak określano przesiedleńców przymusowych) była zdjeta z ewidencji stanowiącej o konieczności przebywania na specprzesiedleniu, a więc funkcje specoddziału zostały w istocie spełnione, 27 marca na podstawie rozkazu MWD ZSRR nr 097, dokonano jej likwidacji. Przyjęcie przez Radę Najwyższą ZSRR „Deklaracji o uznaniu za bezprawne i przestępcze wszystkich aktów represyjnych przeciwko narodom podlegającym przymusowemu przesiedleniu i zabezpieczeniu ich praw”¹⁸ stało się możliwe jednak dopiero w okresie współczesnej nam „pierestrojki”.

Podjęta tu próba przedstawienia radzieckiej polityki przymusowych przesiedleń, na przykładzie wybranych narodowości, jest użyteczna do naszkicowania swojej „filozofii” państwa radzieckiego w tej sferze i pokazania kontekstu historycznego obecnych konfliktów narodowościowych na tym obszarze. Przy wielu jej meandrach i wypaczeniach przyczyniła się ona bowiem do powstania odrębnych jednostek o charakterze narodowo-państwowym, do ożywienia lub wykrystalizowania się kultur narodowych, a nade wszystko do powstania warstw przywódczych „radzieckich w formie”, lecz jak się okazuje narodowych w treści. Traktując poszczególne grupy społeczne, a przede wszystkim narodowościowe, jako tworzywo swobodnie kształtowanej rzeczywistości historycznej, polityka ta stworzyła mnóstwo sytuacji, czasami wprost nierozwiązywalnych (np. kwestia powrotu deportowanych narodowości na terytoria już zasiedlone przez ludność napływową czy też deportowaną tu administracyjnie) lub nabrzmiałych tragediami, które tworzą tzw. gorące punkty na mapie Wspólnoty Niepodległych Państw. Przyszłość pokaże, które z następstw wtórnych tej polityki – ładunek krzywd, uprzedzeń, rewindykacji, a nawet odwetu, czy też związki nowych, multietnicznych i multikulturowych społeczności zdominują procesy zachodzące w stosunkach międzynarodowościowych na obszarze poradzieckim.

SOME ASPECTS OF COMPULSORY REMOVALS OF THE SELECTED NATIONS OF THE SOVIET UNION AND THEIR CONSEQUENCES

Summary

The legal foundations of the compulsory removals of the nations of the Soviet Union.

This paper is an attempt at presentation of the legal foundations of the compulsory removals of the selected nationalities, whose fate may be considered to be typical of the majority of ethnic groups inhabiting the Soviet Union since 1917. Apart from problems of deportations, their justification pointed to in decrees the author undertakes the question which is related to it, namely that of settlement of the lands deserted by kolkhoz farmers of other nationalities, combined with the liquidation of the so far existing national-economic district or its renaming with the liquidation of the name referring to the deported nation.

¹⁸ „Prawda”, 24 IX 1989 r., l.l.

Apart from the decrees of the Supreme Council of the Union of the Socialist Soviet Republics which determined the qualification of the deportees to various proscription categories the author also discusses the resolution of the State Defence Committee which due to the defence of the country preceded them and the orders of the Council of the People Commissars of the USSR which were executive in relation to them and which detailed the conditions of existence, organization and work regime.

A brief survey of the legal foundations of the compulsory deportations is supplemented with resolutions which appeared since the 50s and which legalized removing from evidence of the of the "special deportees" and liberation of particular nations from the administrative supervision of the MWD organs is a source of the final reflection indicating their present consequences. With many meanderings and deviations, the Soviet national policy contributed to the rise of separate units of the national-state character, to the revitalization or crystallization of the national cultures, and most of all to the rise of leadership strata which were "Soviet in form" but as it appears, national in content. Treating particular social groups, and especially national ones, as a material of a liberally formed historical reality, this policy created a lot of situations, sometimes unsolvable (e.g. the question of return of the deported nations to the territories that have already been occupied by the inflowing population or by that which has been deported to that place by administrative decisions), or the one which are full of tragedy which is reflected in conflicts in the areas of the former Soviet Union.